

Universiteit
Leiden
The Netherlands

1848 : clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn

Waling, G.H.

Citation

Waling, G. H. (2016, May 24). *1848 : clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/39702>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/39702>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

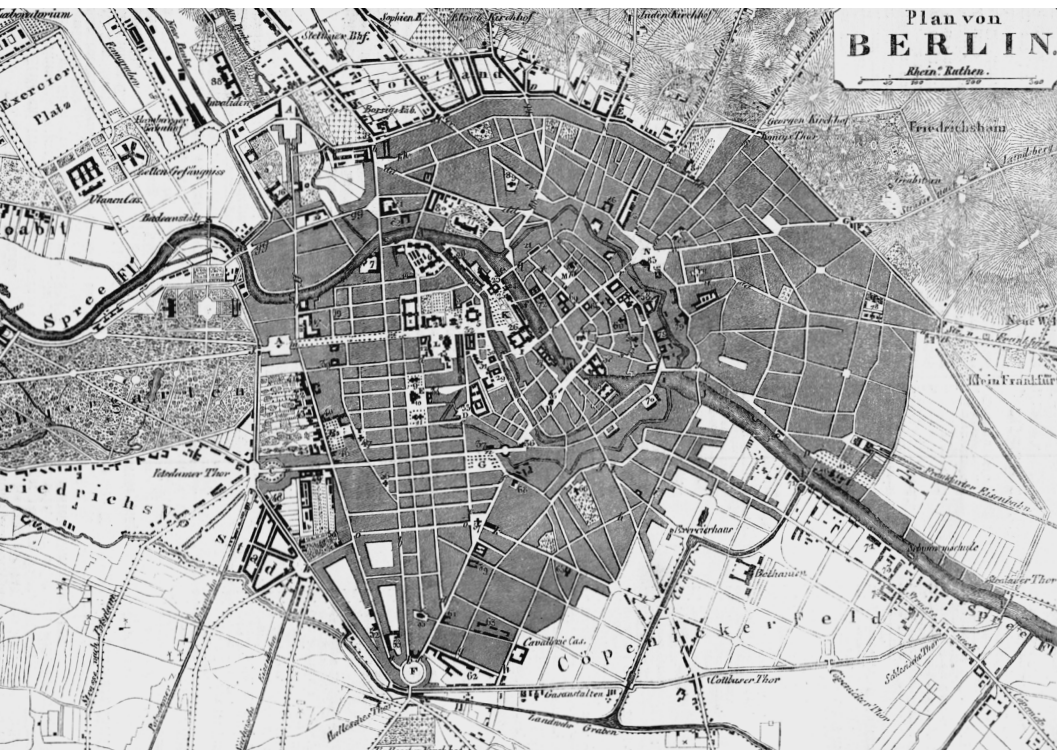
The handle <http://hdl.handle.net/1887/39702> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Waling, G.H.

Title: 1848 : Clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn

Issue Date: 2016-05-24

DEEL II: Berlijn 1848

5 Volksvergadering en volkswil

Nieuws uit Parijs

153

26. Febr. 4 Uhr Morgens.

[Paris.]

Die schlimmsten Befürchtungen sind übertroffen:

Alle vom Könige gemachten Konzessionen sind nach einander zurückgewiesen. [...]

Die Tuilerieen sind geplündert worden.

Die Königliche Familie befindet sich auf der Flucht.

Die Republik ist proklamirt worden.

Eine provisorische Regierung ist gebildet.¹

Met enthousiasme of met huiver, maar in elk geval met bijzondere interesse vernamen Berlijnse burgers eind februari 1848 dat zich in Parijs iets groots aan het voltrekken was: een opstootje in de straten van Franse hoofdstad was geëscaleerd, barricaden waren opgeworpen, het kabinet was ontslagen en de koning was gevlucht. Er zou zelfs een republiek zijn uitgeroepen! Elke trein die Berlijn binnenreed bracht nieuwe berichten, via handelsreizigers en postzakken. Tussen het Palais du Louvre van Lodewijk Filips en het Stadtschloss van Frederik Willem IV lagen hemelsbreed 880 kilometers. Hoewel het nieuws zich in onze moderne ogen ongelofelijk traag verspreidde, moet die afstand voor tijdgenoten hebben gevoeld als een steenworp. De nieuwe spoorwegen brachten in verhouding tot de oude koetsen razendsnel (in drie of vier dagen tijd) de nieuwtjes uit Parijs naar Berlijn, waar ze gretig werden ontvangen in de drukbevolkte cafés en konditoreien. Ze maakten de tongen los en vulden talloze kranten.²

Een belangrijk nieuwscentrum was de Berliner Zeitungshalle. Centraal gelegen op de hoek Jägerstraße/Oberwallstraße, was het instituut in 1846 opgericht door de jurist Gustav Julius. De Zeitungshalle diende als bibliotheek en sociëteit voor hoogopgeleide en gegoede burgers – wetenschappers, journalisten,

handelaars. Zij betaalden entree of hadden een abonnement. Abonnees hadden voor 8 daalders per jaar – naar schatting €60 naar huidige verhoudingen – dagelijks van 8.30 tot 23.00 uur toegang tot ‘600 kranten en tijdschriften, in 14 verschillende talen’, een ‘rijke bibliotheek van encyclopedieën en wetenschappelijke naslagwerken’ en ook nog ‘een smaakvol ingerichte gezelschapskamer (ook voor dames), rookkamer en konditorei’.³ Vanaf 1847 publiceerde de Berliner Zeitungshalle een dagblad onder dezelfde naam. Julius had ondanks zijn radicale ideeën toestemming gekregen voor een nieuwe impuls in het Berlijnse perswezen. Zijn krant werd een aanvulling op de drie bestaande legale kranten, *Vossische Zeitung*, *Spencersche Zeitung* en *Allgemeine Preußische Zeitung*.⁴ Aanvankelijk hield deze krant (hierna: *BZH*) zich vooral bezig met economie, handel en scheepvaart, ontwikkelingen over de grens, kunst en cultuur en feuilletons. Vanwege de censuur kwam het politieke nieuws vooral uit het buitenland, aangedragen door koeriers en (handels)reizigers die de Zeitungshalle bezochten. Dat was immers het stamcafé geworden ‘van alle politiek denkende mannen’.⁵

Daarnaast werd de *BZH* door enkele correspondenten, onder andere in Parijs, op de hoogte gehouden van de ingrijpende gebeurtenissen van 1848.⁶ Zo lazen de Berlijners op 29 februari, met vijf dagen vertraging vanwege de afstand en het drukproces, dat in Parijs de Tweede Republiek was uitgeroepen. Aanvankelijk publiceerde de *BZH* over deze ‘ernstige gebeurtenissen’ louter ‘met diep verdriet’.⁷ De dagen erna beperkte de avondkrant zich tot het samenvatten van wat werd beschouwd als ‘wilde verhalen en geruchten’ uit de Franse hoofdstad en het in vertaling citeren van enkele revolutionaire proclamaties. De haperende informatiestromen tussen beide steden waren daar een oorzaak van, maar ook had het nieuws van de Februarirevolutie een schok teweeggebracht in Berlijn. De redactie besloot mogelijk tot terughoudendheid uit angst voor de nog altijd geldende Pruisische censuur. In elk geval weten we dat er intussen in het leeskabinet van de Zeitungshalle ‘met een vrijheid [werd] gepolitiseerd, zoals tot dan toe in Berlijn ongehoord was geweest’. Luidkeels werden de verschillende kranten voorgelezen, ook in andere cafés en op straat, soms vanaf geïmproviseerde podia.⁸

Voor de bevolking van Berlijn had het ‘moment van gekte’, dat in maart 1848 ook in de Pruisische hoofdstad aanbrak, een

gewelddadige en een geweldloze component. Zo vochten revolutionairen op 18 maart op de barricaden, gingen de meer gematigden in de *Bürgerwehr* en vestigden de conservatieven al hun hoop op het ingrijpen door het Pruisische leger. Maar daarnaast bloeide, voorbij de wapenen, het politieke en sociale engagement op. Een roerig publiek debat nam binnen enkele dagen bezit van de publieke ruimte, waarin een keur aan meningen werd afgedrukt in kranten en pamfletten en op aanplakbiljetten. Daarnaast werd het debat gevoerd op straathoeken en in kroegen, en spoedig ook in de meer georganiseerde vorm van politieke clubs en andere verenigingen (zie het volgende hoofdstuk). Daarin leek Berlijn veel op Parijs. Maar meer nog dan aan de Seine werden er aan de Spree (net als op veel andere plekken in de Duitse staten⁹) massale *Volksversammlungen* georganiseerd: grootschalige, min of meer spontane en eenmalige bijeenkomsten over specifieke politieke onderwerpen. Enkele prominente volksvergaderingen werden gehouden op open terreinen buiten de stadsmuren, waar duizenden bijeenkwamen om hun stempel te drukken op actuele politieke ontwikkelingen. Niettemin zijn zij ondergewaardeerd in de historiografie.¹⁰

De samenscholingen van soms wel meer dan tienduizend Berlijners creëerden, in samenspel met de kranten en clubs, een nieuw publiek debat in de Pruisische residentie. Die volksvergaderingen hadden een belangrijk aandeel in de spanningen die binnen twee weken zouden uitmonden in een eigen Maart-revolutie. Maar ook na de revolutie bleven ze bestaan. In en om Berlijn vonden in 1848 enkele tientallen volksvergaderingen plaats, die verschilden van karakter, doelgroep en agenda. Ze werden vaak wel van tevoren aangekondigd, maar de opkomst en het verloop waren niet altijd gecoördineerd of georkestreerd. In dit hoofdstuk zal blijken dat er een groot verschil was tussen deze vergaderingen en de massaprotesten die ook plaatsvonden. Die laatste hingen vrijwel altijd samen met opstand en repressie, terwijl de volksvergaderingen anders werden beleefd. De organisatoren stond juist een vreedzame en ordentelijke politieke discussie en voorlichting voor ogen. Dit wordt bevestigd door de bereidheid van de koning om met de organisatoren te onderhandelen en hun vergaderingen te tolereren.¹¹

Net als in Parijs lag de notie van de 'stem van het volk' de organisatoren van de Berlijnse volksvergaderingen op de lippen

bestorven.¹² Waren de massabijeenkomsten inderdaad sterke staaltjes ‘volkspolitiek’, manifestaties waarmee het volk onversneden een politieke stem kon laten horen? Moeten we ze zien als toonbeelden van de belofte van participatie, die elke burger de kans boden mee te praten en mee te beslissen over politieke thema’s? Of waren de volksvergaderingen vooral het podium van volksmennerij en machtspelletjes, zoals critici meenden? Waren de organisatoren democratische pioniers of gewiekste demagogen?

Enkele volksvergaderingen worden hier onder de loep genomen om het belang van dit fenomeen te schetsen voor het verloop van de Berlijnse Maartrevolutie. Maar meer nog, en belangrijker in de context van dit boek, moeten de volksvergaderingen worden begrepen als één van de vele vormen van democratische experimenten in 1848. Hoewel het verschijnsel van de massale volksvergadering in de openlucht nauwelijks voorkwam in Parijs, zullen we ontdekken dat de Parijse clubs en de Berlijnse volksvergaderingen twee kanten van dezelfde medaille waren.

In den Zelten: het begin van een revolutie

De onrust over de nieuwsberichten uit Parijs reikte tot buiten de Berlijnse stadsmuren. In het oude adellijke jachtgebied Tiergarten, voor de Brandenburger stadspoort, lag een complex dat de *Zelten* heette. Al sinds de achttiende eeuw waren de *Zelten* een lommerrijke omgeving waar Berlijners hun vrije tijd doorbrachten. Vanaf de jaren 1820, toen er permanente bebouwing werd toegestaan, nam het aanbod aan vermaak en horeca een vlucht. In de decennia voor 1848 was er ‘in den Zelten’ (ook wel ‘bei den Zelten’ of ‘unter den Zelten’) een publieke ruimte gecreëerd waar Berlijners het laatste nieuws met elkaar deelden en daarover hun meningen vormden. Wat binnen de stadsmuren niet kon, werd in de *Zelten* wel getolereerd. In de jaren 1840 had deze steeds vrijere vergadersfeer het behoudende stadsbestuur meermaals tot gewelddadig ingrijpen gedreven. Desondanks werden de *Zelten* een symbool voor een beginnend publiek debat, vooral in oppositie tegen de regering. Kortom, de *Zelten* waren rond 1848 een geëigende plaats om te converseren over revolutionaire gebeurtenissen elders in Europa, maar slechts weinigen zullen hebben vermoed dat dit terrein van publiek vermaak en discussie de voedingsbodem was voor een eigen revolutie.

Het was eind februari nog volop winter in Berlijn, maar toch verschenen op de Zirkel (of: Kurfürstenplatz) bij de Zelten verschillende groepjes mensen die met elkaar stonden te roken en te praten. Tabaksgebruik in de buitenlucht was wegens brandgevaar streng verboden, dus het roken moet hier worden opgevat als symbool voor gemeenschappelijkheid en als rebelse daad in één. Algauw werd het muziekpodium ter plaatse omgetoverd tot een politiek podium, waaromheen de eerste spontane volksvergaderingen plaatsvonden. Toen op 6 maart de volle omvang van de Parijse revolutie bekend was geworden, kwam een groep studenten bij elkaar in een van de Zeltencafés. Hoewel de bijeenkomst volstrekt chaotisch verliep, werd uiteindelijk overeengekomen dat er een verzoekschrift naar de koning zou worden gestuurd. Het moest een 'getuigenis van de in Berlijn heersende stemming' zijn en het moest de hervormingswensen van de jonge generatie kenbaar maken.¹³

Toen de vergadering de volgende dag werd voortgezet in een zaal van een Zeltencafé, kwam er opeens een divers publiek van zeshonderd mensen opdagen. De schrijver Julius Löwenberg nam de leiding over de vergadering, die vier uur zou duren. Het resultaat was het besluit om een brief te sturen aan de koning waarin werd gepleit voor gelijke politieke rechten en vrije verkiezingen, maar ook voor de vrijheid van meningsuiting, drukpers en vergadering. Een tienkoppige afvaardiging zou de tekst hiervoor uitwerken, en die opnieuw aan een Zeltenvergadering voorleggen.¹⁴

'Het embryo van de revolutie'

De volgende dag, op 8 maart, kwamen de tien in comité bijeen in het centrum van de stad, in de Zeitungshalle. De groep bestond uit intellectuelen, onder wie Löwenberg zelf en Zeitungshalle-gastheer Gustav Julius, evenals de kunsthistoricus Max Schabler en de arts Moritz Löwinson. Plotseling kregen zij hoog bezoek: het hoofd van de Berlijnse politie, Julius von Minutoli, wilde hen spreken. In het geheimzinnige overleg dat volgde, zou deze aristocraat hebben aangegeven 'niets tegen het verspreiden van het verzoekschrift noch tegen [nog] een volksvergadering' te hebben, maar wel wilde hij de organisatoren ontmoedigen om het verzoekschrift persoonlijk (en al zeker niet gevolgd door een stoet boze burgers) aan de koning te gaan overhandigen. Politie

en leger zouden in zo'n geval alle nodige maatregelen nemen om de tocht naar het koninklijk paleis te verhinderen, waarschuwde Minutoli. Dit had hij eerder die dag met Frederik Willem IV afgesproken. Meer nog dan een ontmoediging was de waarschuwing van het gezag een onbedoelde aanmoediging: ze was een eerste erkenning van het bestaan van de oppositie en een teken dat die oppositie de gevestigde orde een zekere angst wist in te boezemen. Volgens de geveugelde woorden van de Pruisische generaal Karl Ludwig von Prittwitz, wiens herinneringen aan 1848 zijn gepubliceerd, was de Berlijnse politie op deze 8 maart 'met het embryo van de revolutie in onderhandeling getreden'.¹⁵

Minutoli zelf stelde zich op het standpunt dat de regering er in deze onrustige eerste dagen van maart goed aan deed vergaderingen toe te staan en redenaars – ondanks eerdere voornemens daartoe – niet te arresteren. De 'heersende politieke koorts' kon beter eerst wat 'uitdoven' voordat naar zwaardere maatregelen gegrepen zou worden.¹⁶ Deze de-escalerende aanpak werd niet door de regering overgenomen.¹⁷ Vooral de top van het Pruisische leger bleef erbij dat hard ingrijpen de enige juiste oplossing was – een houding die in de weken die volgden de conflicten zou opstuwen tot revolutionaire proporties. Er waren geruchten dat op de Zeltenvergaderingen en in de stad groepen Franse revolutionairen opdoken die opriepen tot revolutie. De koning zelf, hoewel hij ogenschijnlijk welwillend stond tegenover de revolutionairen, constateerde op 14 maart in een paniekerig briefje aan zijn minister Bodelschwingh dat ze 'gisteren op Unter den Linden in hele groepen Frans stonden te praten'. Hij drong er bij zijn minister op aan om dit *Literatenpack* (vrij vertaald: schrijverstuig) onmiddellijk onder dwang, bewaakt door gewapende militairen, in verschillende treinen de stad uit te sturen.¹⁸ Geruchten over buitenlandse revolutionairen die de lokale bevolking ophitsten, kwamen in 1848 vaker voor – deels fungeerden zij als zondebok, deels bestonden er daadwerkelijk Duitse kleermakersgezellen die rondreisden en in Europa overal hun revolutionaire gedachtegoed verspreidden.¹⁹

Het spektakel van de volksvergadering

Het bijwonen van een volksvergadering moet spectaculair zijn geweest. Een van de weinige deelnemers die uitgebreid en met zelfreflectie over zijn belevenissen heeft geschreven was de

rechtenstudent en revolutionair Paul Börner. Hij zou zich de Zeltenvergadering van 7 maart nog lang herinneren: ‘Onmiddellijk ontspoon zich een zeer levendig debat. Ik hoorde en zag niets! Met kloppend hart had ik om het woord gevraagd. Maar mijn keel was als dichtgesnoerd, ik zag ervan af. Spoedig vatte ik nieuwe moed. Daarboven stond ik dan, voor mij een zwarte kluwen mensen, die me enorm leek. Alles wat ik wilde zeggen, was ik vergeten! Eindelijk kwam ik tot mijn begin, dat – zoals gebruikelijk – betrekking had op de “33 jaren schandelijke slavernij”, wat met grote bijval werd ontvangen. Ik wilde vervolgens uiteenzetten dat wij zelf de vrijheid wilden veroveren, maar ik was nog nauwelijks begonnen: “We willen niet door Frankrijk vrij worden”, of men hield mij al voor een tegenstander van de Februarirevolutie en door een algemeen concert van gesis en gelach werd ik gedwongen om, althans voor het moment, af te zien van de roem van de redenaar.’²⁰

Behalve over de ongemakkelijke start van de politieke carrière van Börner, zegt dit citaat veel over wat het betekende om bij een volksvergadering te zijn – en er het woord te krijgen. Wie de juiste woorden vond, kon op veel steun rekenen van het publiek. Maar wie onwelgevallige dingen zei (of leek te zeggen) werd onmiddellijk weggehoord. Hier manifesteerde zich dezelfde ‘democratische overgevoeligheid’, die we herhaaldelijk in de Parijse clubs tegenkwamen.²¹

De redenaar werd al snel een ideaaltype, een held met roemvol aanzien. Dezelfde Paul Börner die op 7 maart nog stond te stuntelen bij de Zelten werd daar een sprekend voorbeeld van. Zijn flater was snel vergeten en de ‘rednerische Carrière’ waarvan hij had gedroomd, nam al spoedig een vlucht. Op 18 maart spoorde de achttienjarige student op de barricaden zijn stadgenoten aan, waarna hij zich in een mum van tijd zou ontwikkelen tot een populaire spreker in onder andere de Zeltenvergaderingen en in enkele clubs. Zijn populariteit was zo groot, dat papertjes met afdrukken van zijn silhouet op straat werden verkocht.²² Een dergelijke verering verklaart de aantrekkelijkheid van het spreken, maar net zo goed de aantrekkelijkheid van het bijwonen van de volksvergaderingen. Verreweg de meeste bezoekers hadden niet zozeer de bedoeling zelf mee te praten, ze kwamen vooral om te luisteren en deelgenoot te zijn van een unieke ervaring.

Vlak voor en in 1848 verschenen in de Duitse taal opeens talloze boeken over de kunst van de redevoering, waarin niet alleen inhoud maar vooral ook voordrachtsvaardigheden (stem, houding, taalgebruik) werden besproken. Historicus Andreas Schulz beschrijft de invloed van deze overgang als was het de komst van radio of televisie in de twintigste eeuw: politici moesten hun communicatievaardigheden aanscherpen en de strategie achter hun redevoeringen omgooien. Dezelfde dynamiek deed zich voor in de volksvergaderingen, en vermoedelijk nog sterker, omdat daar het volk rijndik stond te luisteren en te beoordelen. Sommige sprekers zouden overigens later worden verkozen tot parlementslid – en omgekeerd gebeurde het daarna geregeld dat parlementariërs kwamen spreken in volksvergaderingen en clubs.²³

De populariteit van redenaars die we in Berlijn zien, doet denken aan Britse volksvergaderingen en politieke campagnes. Historicus James Vernon beschrijft de interactie tussen de spreker, die in woord en gebaar (en soms zelfs met attributen) zijn gehoor achter zijn zaak probeerde te krijgen, en het publiek dat hem daarbij aanmoedigde en opzweepte (of juist ontmoedigde) met applaus, geroep en gezang. 'Audiences demanded to be entertained as well as exhorted to "do their duty". [...] Audiences liked to be given as good as they gave.'²⁴ Deze redenaarscultus, die ook in Berlijn zijn intrede deed, maakte de podia van de volksvergaderingen aantrekkelijk voor sprekers: niet alleen konden zij er steun vinden voor hun politieke standpunten, er viel ook roem te vergaren. Juist het 'moment van gekte' dat door de revolutie was ontstaan bood vaardige sprekers, die vaak voor de revolutie nog marginaal en onopvallend waren geweest, de kans om via de podia van de volksvergaderingen en clubs in korte tijd op te klimmen tot de voorhoede van het revolutionaire debat.²⁵ En zoals we zagen in het aanvankelijke fiasco van Börner, kreeg het publiek gelegenheid om invloed uit te oefenen. In woorden, geluiden en gebaren kon het blijk geven van instemming met of afkeer van hetgeen op het podium werd gezegd. De invloed van het publiek in een volksvergadering is vergelijkbaar met de autoritair-democratische vergadervariant die we zagen in de Parijse clubs, waarbij het publiek door acclamatie en afkeuring de vergadering wel in een richting kon dwingen, maar waarbij individuele, inhoudelijke participatie voorbehouden was aan bestuursleden en gastsprekers.

De aanstekelijke revolutie

De herinnering van Börner aan zijn eerste optreden als redenaar laat ook zien dat de Berlijnse revolutionaire beweging zich sterk met die van Parijs identificeerde: toen de jonge spreker niet enthousiast genoeg de Februarirevolutie oarmde, werd hij uitgejouwd. Niet voor niets waren de Zeltenvergaderingen een directe reactie op het nieuws uit Parijs, zoals ook de Hamburgse journalist Georg Schirges het verwoordde, toen hij in maart 1848 naar Berlijn afreisde om de revolutie te verslaan: 'Zonder de buitengewone, gelukkige gebeurtenis in Parijs zou Berlijn geen *Tiergarten*-vergaderingen, en zonder [deze] Besprekingen voor de *Zelten* zou het geen barricaden hebben gezien. Bijna alle politieke omwentelingen van grote steden zijn van de voorsteden uitgegaan. En van een omwenteling is hier sprake in de ruimste zin van het woord. De Berlijnse Revolutie begon voor de stadspoorten.'²⁶

Aan de revolutie van 18 maart gingen twee onrustige weken vooraf, waarin de Zelten de hoofdrol speelden. Op 10 maart stonden er al 6000 handtekeningen onder het verzoekschrift dat de Zeltenvergadering aan de koning wilde aanbieden. De dag erna besloot de Berlijnse stadsraad, de *Stadtverordnetenversammlung*, om de overhandiging van deze *Zeltenadresse* aan de koning af te wijzen – maar wel zou de raad een eigen, meer gematigde tekst opstellen. Intussen werd de *Zeltenadresse* aangevuld met een aparte *Arbeiteradresse*, waarin Berlijnse arbeiders de koning opriepen iets te doen aan de hoge werkloosheid en de slechte arbeidsomstandigheden.²⁷

Op 13 maart kwam alles samen. Het was de eerste voorjaarsdag van het jaar. Een massa Berlijners stroomde naar de Zelten – voor de gebruikelijke ontspanning, maar ook vanwege de politieke spanning die overal voelbaar was. Bij de Zeltenvergadering die volgde waren nu ook meer arbeiders en lagere ambachtslieden aanwezig dan ooit tevoren. Toen na enkele uren de gemoeieren hoog opliepen, ontstond het plan om een protestmars te ondernemen naar het stadspaleis van de koning, dat midden in Berlijn lag. Het Pruisische leger greep in en sloeg de menigte uiteen zodra die in de buurt van de Schlossplatz kwam. Deze schermutselingen brachten Berlijn nu in een 'voorrevolutionaire situatie' met de Zelten als brandpunt.²⁸

De dag erna overhandigden leden van de stadsraad hun meer

In talloze andere Duitse steden en dorpen vinden in 1848 volksvergaderingen plaats. Hier spreekt een 'volksredenaar' de burgers van Wenen toe.

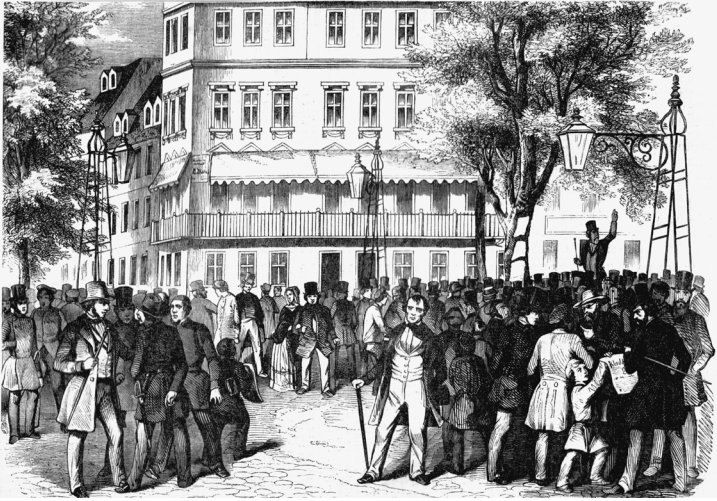
gematigde oproep aan de koning. Intussen poogden de regering en het leger verdere volksvergaderingen tegen te gaan, want zij vreesden de revolutionaire kracht ervan. Zonder succes. Spontane samenscholingen vonden nu overal plaats, ook *binnen* de stadsmuren. Studenten organiseerden bijeenkomsten waar tot wel 600 mensen op afkwamen. Her en der in de stad vonden kleine gevechten plaats. De spanning liep nog verder op toen er berichten doordrongen uit Wenen, waar op 13 maart eveneens een revolutie was uitgebroken en de reactionaire kanselier Metternich was verjaagd. Daarbij kwam het nieuws dat enkele dagen ervoor in Parijs zo'n 6000 Duitse en Franse demonstranten bijeengekomen waren om naar het stadhuis te marcheren. Daar had de Voorlopige Regering een delegatie Duitsers op audiëntie ontvangen en gesproken over eventuele Franse steun aan revoluties in Duitsland en aan plannen voor een verenigd Duitsland. De Franse driekleur werd gebroederlijk gehesen naast het Duitse zwart-rood-goud, met ertussen een witte banier met de tekst 'Fraternité'. Ook richtten leden van de Bund der Kommunisten in Parijs rond 9 maart een grotendeels Duitse club op.²⁹ Deze berichten werkten in Berlijn als katalysator: radicalen zagen een revolutie dichterbij komen, hervormers werden gesterkt in hun hoop op verandering en conservatieven zagen hun diepe angsten bevestigd.

Op 18 maart verbrak de Pruisische koning eindelijk zijn stilzwijgen, om concessies te doen aan de hervormingsbeweging. Maar het was te laat: de bijeenkomst voor zijn stadspaleis escaleerde en de barricaden werden betrokken. Bedoeld of onbedoeld hadden de Zeltenvergaderingen iets ontketend wat een 'revolutie' werd genoemd, naar het voorbeeld van de Parijse Februarirevolutie. Toch ging de Berlijnse revolutie lang niet zo ver: de Pruisische koning bleef aan de macht. Wel zag hij zich gedwongen zijn leger uit de stad terug te trekken, een nieuwe regering te benoemen en concessies te doen vanwege de geëiste politieke hervormingen. Ondanks het feit dat de vorst daarmee de succesvolste strategie zou blijken te hebben gekozen voor het tegenwerken van de revolutie, gaf zijn toeschietelijkheid de Berlijners juist het gevoel dat er waarlijk een 'revolutie' was uitgebroken. Het is dan ook niet overdreven om hier te blijven spreken van de 'Berlijnse Revolutie' of de 'Maartrevolutie' van 18 en 19 maart. Vrij naar het Thomas-theorema uit de sociologie zouden we hier kunnen zeggen: als mensen hun opstand als *revolutie* definiëren, dan is hij ook *revolutionair* in zijn gevolgen.³⁰ Voor allen die gingen participeren in politieke vergaderingen en verenigingen was de revolutie een realiteit, en daar gedroegen zij zich naar.

Volksvergaderingen na de Maartrevolutie

Na 18 maart bleven de Zelten een populaire locatie voor politieke bijeenkomsten. Er werd bijvoorbeeld met verzoekschriften en petitieën geprotesteerd tegen de door de koning bijeengeropen Landdag en voor een nieuwe, democratisch verkozen volksvertegenwoordiging, tegen de aangekondigde terugkeer van het leger naar de stad en voor een oplossing van het sociale vraagstuk.³¹ Maar na de revolutie waren de Zelten niet meer de enige locatie voor dergelijke manifestaties en vergaderingen. Met het opheffen van de censuur en het verbod op vereniging, evenals de afwezigheid van het leger en de vorming van een Berlijnse burgerwacht (de Bürgerwehr), konden politieke activiteiten nu ook binnen de stadspoorten worden ontplooid.

Zomaar op straat werden verhitte politieke discussies gevoerd, die konden uitgroeien tot ongeorganiseerde, spontane volksvergaderingen, de *Eckenclubs*. Op enkele prominente straathoeken ('Ecken') werd avond aan avond gediscussieerd

Volksvergaderingen ontstaan spontaan op de straathoeken van Berlijn. Deze Lindenclub, op Unter den Linden, is het bekendste voorbeeld van zulke *Eckenclubs*.

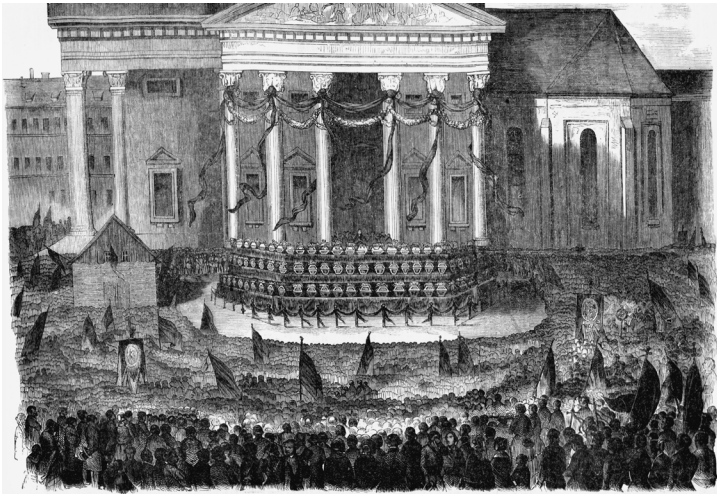
en gesproken, soms zelfs met populaire sprekers en een voorbereide agenda.³² Bekende voorbeelden van Eckenclubs waren de Politische Ecke op de Charlottenburger Straße en de Lindenclub. De laatste kwam aanvankelijk bijeen voor de deur van het befaamde Café Kranzler op de hoek van Unter den Linden met de Friedrichstraße en had een actieve en iconische leider met de koosnaam 'Linden Müller'. Na de zomer, toen de contrarevolutie terrein won, zou de Lindenclub permanent in conflict raken met de *Konstabler*. Deze met sabel bewapende ordepolitie joeg de vergaderingen keer op keer uiteen om de leden vervolgens een straathoek verder weer te zien samenklonteren.³³

Echte 'clubs' waren de Eckenclubs overigens niet, daarvoor was de straat als locatie te vluchtig: het administreren van leden, het beheerst voorzitten van vergaderingen, het stemmen en het gezamenlijk tot actie overgaan waren niet aan de orde. Maar het gebruik van de term 'clubs' door deze samenscholingen laat zien hoe algemeen geaccepteerd het idee van een club was geraakt als uitingsvorm van een nieuw politiek publiek debat. We zouden er zelfs voorzichtig uit kunnen concluderen, dat de 'club' ook voor de 'straat' gold als een nastrevenswaardige vergadervorm.³⁴

Dat er niet alleen meer ruimte, maar ook meer animo was om te vergaderen, bleek wel op de avond van 21 maart in het Hotel

de Russie op Unter den Linden. Een crisisberaad groeide uit tot een hectische en massale vergadering, waaruit een week later de Politische Club en de Constitutionelle Club zouden voortvloeien. De bijeenkomst kwam in korte tijd tot stand, enkele uren na de beslissing van het ‘Comité für die Bestattung unserer Todten’ om gestorven barricadestrijders van 18 en 19 maart samen te begraven met de gesneuvelde soldaten. Het comité, dat door het stadsbestuur was samengesteld uit vrij conservatieve notablen, wilde hiermee de verbroedering van alle Pruisen illustreren. Maar onder de opstandige burgers ontstond hierover juist verontwaardiging, want zij zagen het Pruisische leger als de grote vijand van de revolutie. De vergadering in het Hotel de Russie was spontaan van opzet en erg chaotisch: ‘Opwinding, agitatie, radeloosheid en een verward door elkaar lopen. [...] Het rook naar sigaren en spanning.’ Een eerste zaaltje van het hotel was al te klein gebleken, maar ook in de grote concertzaal was het zo vol dat men het gevaar liep ‘om te stikken’. De conclusie dat de soldaten apart van de burgers moesten worden begraven, zou via een delegatie aan de regering worden overgebracht. Hoewel die delegatie nul op het rekest kreeg bij minister Von Arnim-Boitzenburg en ook bij politiechef Minutoli, werden de soldaten uiteindelijk toch apart begraven – de legerleiding wilde op haar beurt evenmin dat het leger geassocieerd zou worden met de revolutie.³⁵

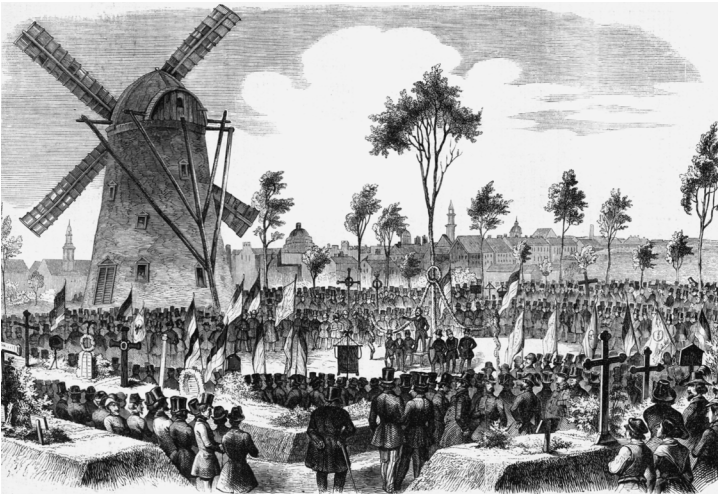
In feite was de begrafenis van de *Märzgefallenen* op 22 maart op zichzelf al een volksvergadering. Weliswaar was het collectieve begrafenisritueel geen volksvergadering in de gebruikelijke zin – er waren geen resoluties en stemmingen, noch was er een voorzitter of een agenda – maar toch was het een choreografie van een ongeëvenaarde hoeveelheid Berlijners bij elkaar. Het was de grootste Berlijnse volksmanifestatie van 1848 en als zodanig was zij niet alleen een uiting van collectieve rouw, maar had zij ook een sterke politieke lading en een revolutionaire symboliek – ondanks dat de begrafenis geschiedde op initiatief van de regering. De optocht van naar schatting bijna honderdduizend mannen, vrouwen en kinderen, begaf zich op die woensdag door de stad, langs het paleis van de berouwvolle koning, richting het Volkspark Friedrichshain. Langs de kant stonden nog eens honderdduizend toeschouwers. Hoe massaal en geïmproviseerd de manifestatie ook was, toch verliep zij ordentelijk. De 183 kisten

De doden van de barricadestrijd van 18 en 19 maart liggen opgebaard op de Gendarmenmarkt, voordat zij in optocht naar hun laatste rustplaats in het Volkspark Friedrichshain worden gebracht.

waren ingedeeld naar beroepsgroep en sociale afkomst van de gevallen strijders. Elk cluster werd gevolgd door een stoet nabestaanden met muziek, vlaggen en andere revolutionaire symbolen. Niet alleen die symboliek gaf de volksmanifestatie een politiek karakter. Op de begraafplaats zelf hielden een aantal prominente revolutionairen en voorgangers uit de protestantse, katholieke en joodse gemeenschappen enkele indringende grafredes.³⁶ De symboliek en retoriek van de ceremonie waren zo politiek, vernieuwend en dwingend van aard, dat zij de begrafenis eigenlijk maakten tot een revolutionaire volksvergadering.

Iets vergelijkbaars gebeurde op 4 juni, toen wederom de hele stad uitliep voor een massale herdenking van de gevallen van de Maartrevolutie. Tussen de 100.000 en 250.000 Berlijners liepen mee of stonden langs de kant van de weg, terwijl de begrafenisroute van 22 maart opnieuw werd afgelegd – tot aan de graven in het Volkspark Friedrichshain. Duizenden Duitse vlaggen wapperden naast banieren van diverse politieke clubs en andere lokale organisaties die sinds maart waren opgericht. Maar anders dan op 22 maart waren er op 4 juni veel minder leden van de goeude burgerij te bespeuren. Ook getuigden de herdenkingstoespraken niet meer van het krachtige, revolutionaire elan van

Op 4 juni worden de barricadestrijders herdacht die zijn gesneuveld op 18 en 19 maart. Dit gebeurt in het Volkspark Friedrichshain, waar zij zijn begraven.

de Maartrevolutie.³⁷ Net als in Parijs zouden in Berlijn de verwachtingen uit het euforische revolutiemoment spoedig botsen met nieuwe realiteiten.

Volksvergadering rond de 'eenzame populier'

De dag na de begrafenis bleek wederom dat de revolutie de behoefte aan volksvergaderingen eerder had vergroot dan weggenomen. Op een affiche dat in de stad werd aangeplakt, viel te lezen: 'Burgers, meesters, handelaren, gezellen, dagloners, mannen die hulpbehoevend en behulpzaam zijn, komt allen samen in uw vrije tijd – verzuimt u de arbeid niet, die u heeft; wie geen arbeid heeft, zoek die dan, met Gods hulp zult u die vinden – bespreekt onder elkaar in rust en orde uw toestand. Laat het moment van vergadering, welk moment ook, een vrij en feestelijk moment zijn.'³⁸

De vergaderingen waar het affiche toe opriep moesten 'feestelijke' momenten zijn. Daaruit spreekt niet meer de prerevolutionaire onvrede, maar juist de revolutionaire euforie: het recht om te vergaderen was een verworvenheid, een feest. Overigens verwees een 'vrij moment' hier naar de avonduren (*Feierabend*), dus na de werkdag. De oproep om te vergaderen zonder 'de arbeid te verzuimen' kan enerzijds worden opgevat als een teken

van zelfbeheersing en verantwoordelijkheidsgevoel van de organisatoren en anderzijds als een concessie aan werkgevers en autoriteiten.³⁹

Op hetzelfde affiche werd een nieuwe volksvergadering aangekondigd voor 26 maart, om 14 uur – vanzelfsprekend op de vrije zondag. ‘Alle mannen, die redelijkerwijs willen en kunnen helpen’ waren uitgenodigd, en in het bijzonder de leden van de Landdag. Andere belangengroepen en vergaderingen werden opgeroepen vertegenwoordigers te sturen, die dan als sprekers namens hun achterban aan de grote vergadering deel konden nemen. De kritische chroniqueur Robert Springer vermoedde dat het er vooral om ging de *vox populi* – die door de organisatoren zorgvuldig werd gedirigeerd – te laten horen, om die vervolgens in een verklaring aan de koning over te brengen.⁴⁰

De vergaderplaats was in de openlucht. Niet bij de Zelten, maar op een braakliggend stuk grond op tien minuten lopen van de Schönhauser Tor, een van de noordelijke stadspoorten. Het veld deed gewoonlijk dienst als militair exercitieterrein en lag langs de weg richting het dorp Pankow.⁴¹ De open zandvlakte lag tussen wat schaarse bebouwing en landbouwgrond. Midden op de vlakte stond één enkele populier, de *einsame Pappel* in de volksmond.⁴² Het beeld van deze eenzame boom in het kale landschap riep allerlei romantische associaties op, zoals in de mijmeringen van Springer: ‘Deze melancholische populier staat daar, zoals de spar van Heine, te verlangen. Pijnlijk te verlangen...’⁴³

Dat de boom ook nog eens op een oefenterrein van het – door de revolutionairen gehate – Pruisische leger stond, maakte de symboliek voor een revolutionaire volksvergadering compleet. De eenzame populier verlokte de dichter en democraat Theodor Fontane tot een vlammend gedicht:

Brave burgers van lagere stand,
 Buiten aan de weg bij de eenzame populier
 Een grote volksvergadering thans; –
 Wie niet komt, is niet goed wijs.

[...]

Vlug dan! Reeds op 't wankel hout
Staat de spreker vrij en stout,
't Is een wonderlijke man,
Baard en haar golven op de wind.

[...]

Glinsterend aangedaan
Groet hij nu en heft hij aan:
'Monarchie, adel, standen allemaal,
Zijn verouderd, zijn feodaal, [...]
Weg ermee! De nieuwe tijd
Eist een nieuwe gerechtigheid. [...]
Vrienden, neen, de staat als begrip
Is een lek geworden schip.'

En hij zweeg. Van duizend handen,
Klonk een eindeloos geklap.
Iemand uit d'eerbare burgerstand,
Riep iets van '*dankbaar Vaderland*'.
En het volk stopte zijn wagen
Om hem op de schouders naar huis te dragen.⁴⁴

Aan de voet van de eenzame populier werd die zondag met houten tafels een provisorisch podium in elkaar gezet, versierd met zwart-rood-gouden vlaggen. Rond drie uur werd dit 'wankel hout' beklommen door twee mannen. De één groot en tenger, de ander klein en pafferig, beiden met de gangbare 'democratenbaard' (die golfde op de wind, als we Fontane moeten geloven) en een resolute blik in de ogen. Het waren de dierenarts Urban en de kleermaker Eckert, wier namen onder het affiche met de uitnodiging hadden gestaan.⁴⁵ Zij namen de leiding over de bijeenkomst die in de volksmond werd aangeduid als de 'Volksvergadering rond de eenzame populier'.⁴⁶

Urban en Eckert waren al voor de revolutie ondergronds politiek actief geweest, maar destijds bij het grote publiek nog onbekend.⁴⁷ Daar was een week eerder verandering in gekomen, toen zij op de barricade stonden. Naar verluidt was Urban op 18 maart zelfs de eerste om bij de escalerende bijeenkomst voor het paleis 'Barrikaden!' te roepen, een kreet die door duizenden werd

overgenomen en direct in daden werd omgezet. Als *Barrikadenhauptmann* verwierf hij de status van *Barrikadenheld*. Hij vocht fel en schijnbaar zonder angst, maar vooral zijn strategische leiding over het ongeregelde zootje barricadestrijders – van communistische studenten tot koningsminnende leden van het schuttersgilde, en alles daartussenin – en één heldhaftige reddingsactie dwongen respect af.⁴⁸ Dus toen Urban en Eckert, die zich samen met nog vijf mannen (allen ambachtslieden) schaarden onder de noemer 'Afvaardiging voor het oplossen van de nood',⁴⁹ in hun affiche van 23 maart opriepen tot een volksvergadering viel dat bij het revolutionaire deel van de bevolking in goede aarde.

Toch was hun volksvergadering niet revolutionair in de zin van 'subversief', want de zeven organisatoren hadden hun plannen van tevoren uitgebreid overlegd met de autoriteiten, die ondanks de revolutie nog zoveel gezag genoten dat hun toestemming of weigering ertoe deed. Niet alleen hadden Urban en de zijnen het fiat gekregen van de minister, de politiecommissaris, de burgemeester, de voorzitter van de Stadtverordnetenversammlung en enkele leden van de Pruisische Landsdag – zelfs de koning stemde persoonlijk in met hun plan een volksvergadering te houden. Een unicum in de Pruisische geschiedenis. Het verhaal gaat dat barricadeheld Urban op 23 maart werd uitgenodigd door de koning, die zich wilde beraden op de toekomst. Daarbij zou Urban zich aan de voeten van de vorst hebben geworpen en zijn excuses hebben aangeboden voor de barricadestrijd. Bovendien zou hij Frederik Willem IV hebben aangeboden om persoonlijk diens leger weer terug te halen naar de stad, in ruil voor toestemming om een volksvergadering te organiseren.⁵⁰ Dat zou verklaren waarom in het hierboven geciteerde affiche zoveel nadruk wordt gelegd op het vergaderen 'zonder de arbeid te verzuimen' en waarom was gekozen voor een vergaderplaats die zo ver buiten de stadspoorten lag. De openbare orde en de politieke stabiliteit in de stad mochten niet verder onder druk worden gezet.

Het overleg met de autoriteiten ging nog verder. Urban en Eckert hadden hun plannen tot in detail doorgesproken met politiechef Minutoli. Met hem stelden zij een *Ordnung* op: een lijst met twaalf punten van orde om de vergadering in de hand te houden.⁵¹ Dit overleg was opvallend in het licht van de autoritaire onderdrukking van dergelijke vergaderingen vóór de

revolutie. Enkele weken eerder, toen de Berlijnse regering al onderhandelde ‘met het embryo van de revolutie’, ging het de organisatoren van de Zeltenvergaderingen nog om het verkrijgen van toestemming en ging het de Berlijnse politie om het voorkomen van een revolutie. Na 18 maart, met de revolutie als voldongen feit, leek de koning door zijn afspraken met Urban een heuse dialoog te zijn gestart met de revolutie zelf – een pad waarvan niemand wist waarheen het zou leiden. In 1848 was democratie – zeker in Berlijn – één groot experiment.

171

Het spektakel rond de eenzame populier

Eckert en Urban moeten vanaf het podium om zich heen tussen de tien- en twintigduizend mensen op het veld hebben zien staan. De populier was bepaald niet ‘eenzaam’ meer te noemen: de volksvergadering was de grootste die Berlijn dat jaar zou zien, als we de begrafenisstoet van eerder die week buiten beschouwing laten. De menigte was duidelijk anders samengesteld dan tijdens de Zeltenvergaderingen of op de Schlossplatz op 18 maart. Waren daar nog veel ‘hoge hoeden’ gesignaleerd van gegoede Berlijners, rond de populier verzamelden zich hoofdzakelijk belangstellenden van lagere komaf – veelal ambachtsgezellen en geschoolde arbeiders. Dat was niet vreemd: de bijeenkomst zou vooral gaan over de ‘noodtoestand’ waarin de arbeiders zich volgens de organisatoren bevonden.⁵²

Volgens de aankondiging moest de vergadering in alle ‘rust en orde’ verlopen en was elke bezoeker gebonden zich daaraan te houden. Bovendien werd bij aanvang van de vergadering de *Ordnung* voorgelezen door Eckert, die door het comité tot voorlopige voorzitter was benoemd. Deze lijst met afspraken om de vergadering ordentelijk te laten verlopen, werd opgetekend door een verslaggever van de *BZH*.⁵³ De *Ordnung* schreef voor dat er een *Ordnungssprecher* gekozen moest worden – een voorzitter die te allen tijde kon beslissen de vergadering te sluiten of te verdagen. Alle eventuele stemmingen zouden geschieden door het publiek te vragen zich keurig rechts en links voor de voorzitter op te stellen (resp. voor en tegen de voorgestelde besluiten). Of dit stemmen met de voeten in de praktijk goed verliep in de duizelingwekkende menigte die kwam opdagen, wordt uit de bronnen niet duidelijk. Een *Wahl-Aufseher* zou worden aangesteld om op het goede verloop van deze stemmingen toe te zien.

Op het militaire oefenterrein buiten de Schönhauser Tor/ Stadspoort wordt op 26 maart de volksvergadering rond de eenzame populier gehouden.

Verder zou aan twee vrijwilligers worden gevraagd notulen te maken. Gedelegeerden van andere vergaderingen of verbanden (bijvoorbeeld katoendrukkers, fabrikanten en onderwijzers) moesten zich voor aanvang van de vergadering registreren bij de notulisten. Alleen vanaf het podium mocht worden gesproken, omdat de spreker anders niet te verstaan was. Sprekers mochten niet worden onderbroken (behalve door de Ordnungssprecher). Tot slot zou een comité samengesteld worden om contact te onderhouden met de leden van de Landdag – van hen werd hulp verwacht bij het vinden van een oplossing voor de sociale kwestie.⁵⁴

Nadat Eckert de vergaderregels had voorgelezen, nam hij de tijd om het opgewonden publiek extra tot kalmte te manen. Hij liet de vergadering niet van start gaan voordat het publiek had beloofd rustig te blijven. De eerste sprekers waren drie Berlijn-

se leden van de Landdag. Zij waren uitgenodigd de vergadering bij te wonen en werden nu spontaan opgeroepen om het publiek toe te spreken. Hun beloften ter verbetering van de toestand van de arbeiders leidden weliswaar tot bijval in de nabijheid van het podium, maar een cynische toehoorder verderop merkte op: 'Alleen de afvaardiging lijkt er vertrouwen in te hebben, de vergadering heeft dat nog niet.'⁵⁵

De volgende spreker was uiterst kritisch op de Landdag, waarin vooral de adellijke en burgerlijke belangen waren vertegenwoordigd. Moest het volk de ondemocratische Landdag, die alleen maar door de koning bijeengeroepen was voor een beslissing over de verkiezingen, vertrouwen met het oplossen van de sociale kwestie? 'Meine Herren, das geht nicht! Nimmermehr! (Bravo.)'⁵⁶ De sprekers na hem deden hun beklag over de lage lonen en werkloosheid of over het gebrek aan sociale zekerheid, voornamelijk in de eigen beroepsgroep of persoonlijke situatie.

Overigens bevestigt de *BZH*-verslaggever niet bepaald het beeld dat we kregen uit het gedicht van Fontane. De dichter had, mogelijk in zijn dichtelijke vrijheid, de bebaarde spreker felle antimonarchistische uitspraken in de mond gelegd, maar in het *BZH*-verslag komt de monarchie helemaal niet ter sprake. Dat strookt met de ervaring van chroniqueur Wolff, die in 1848 op een wandeling door de voorsteden verhitte discussies onder arbeiders hoorde, maar daarbij 'geen wanklank tegen de koning' bespeurde.⁵⁷ Op de vergadering kwamen in het verlengde van de sociale kwestie wel andere politieke thema's ter sprake, zoals kiesrecht, burgerbewapening en onderwijs. De spreker Ries, die getuige zijn doctorstitel bovengemiddeld geleerd was, drong aan op concrete daden en stelde voor dat de vergadering in zou zetten op een breed 'Arbeidsministerie', dat alle gewenste maatregelen zou treffen en controleren. Hij kreeg bijval van Ludwig Bisky, een activistische goudsmid uit de Handwerkersverein en de Bund der Kommunisten (en later de Arbeiterverbrüderung), die aandrang op haast. De schrijver August Wöniger, die een leidende rol had gehad in de Zeltenvergaderingen van begin maart, stelde voor de lijst met daarop nog dertig (!) sprekers in te korten tot tien, om daarna tot besluiten te komen en resultaten te boeken. Zo geschiedde. Na ongeveer tien sprekers kaptten Urban en Eckert de reeks af en kon Wöniger de stemming aankondigen.⁵⁸

Toen over zes algemene punten werd gestemd, ontstond bij het laatste punt – over de Landdag vs. algemeen kiesrecht – verwarring, omdat Wöniger de vraag niet helder had voorgelezen. Na een ‘urenlange, ondoordringbare herrie’ slaagde de jurist Reinhardt erin de vraag opnieuw te stellen en werd er overtuigend tegen de oude Landdag gestemd.⁵⁹ Maar intussen hadden Eckert en Urban de vergadering al gesloten met een tegenovergesteld resultaat in de zesde stemming. Zo lagen er op 26 maart omstreeks acht uur, na vijf uur vergaderen, opeens *twee* lijsten met eisen aan de regering:

- 1 het recht op arbeid en de betere organisatie van arbeid (in een ministerie van Arbeid),
 - 2 afbouw van het staande leger,
 - 3 onderwijs op kosten van de staat,
 - 4 zorg voor invalide arbeiders,
 - 5 minder uitgaven door de regering, en
 - 6a het bijeenroepen van de oude Landdag om over de zaak te beslissen.
- óf:
- 6b verkiezing van een nieuw parlement via algemeen actief en passief mannelijk kiesrecht.⁶⁰

Eckert en Urban hadden een comité samengesteld om de eisen (inclusief variant 6a) aan de koning te overhandigen, maar dat had ook Reinhardt gedaan (maar dan met variant 6b op de lijst). Hoewel de organisatie van de volksvergadering deze tweede delegatie niet erkende, mochten beide comités op audiëntie komen. Na het aanhoren van de eisen schijnt de koning het grootste deel weggelachen te hebben. Vooral de combinatie van overheidsbezuinigingen en het instellen van door de staat gefinancierd volksonderwijs zou op zijn lachspieren hebben gewerkt. Kortom, hij wees de eisen af en tastbaar politiek succes bleef daarmee uit voor de volksvergadering rond de eenzame populier.⁶¹ Toch was de massale bijeenkomst wel een katalysator geworden voor vele kleinere bijeenkomsten en verenigingen van werknemers in diverse beroepsgroepen, die nu ook gingen vergaderen over sociale en politieke thema's.⁶²

De massale volksvergadering rond de eenzame populier moet minstens zo'n groot spektakel zijn geweest als de Zeltenvergaderingen. Sprekers probeerden met luide stem een voorstel te doen of een reactie op gedane voorstellen te geven. Met de duizenden aanwezigen en zonder versterking was alleen het zich verstaanbaar maken al een zware klus. De meerderheid moet nauwelijks iets mee hebben gekregen van de gehouden toespraken. Het is zelfs bij de laagste schatting (10.000 bezoekers) onwaarschijnlijk dat meer dan de helft van het publiek de sprekers goed kon verstaan – als men daar al de stilte en het geduld voor kon opbrengen. Ook al waren de redenaars getalenteerd, het open veld bood al een slechte akoestiek en stond ook nog eens vol met opgetogen pratende en bewegende (jonge)mannen (en een enkele vrouw, als we tekeningen van de vergadering mogen geloven). Het is ondenkbaar dat die zich braaf vijf uur lang stil hebben gehouden. Overigens konden sprekers zelf in de waan verkeren dat hun woorden een veel groter bereik hadden.⁶³

Volksvergaderingen waren ook een visueel spektakel. De sprekers trokken de aandacht met hun 'democratenbaarden' en lange haren, hun lichaamshouding en gebaren, en alleen al door het feit dat zij op een podium boven de menigte uittorenden. Achter hen hing de Duitse driekleur in de populier en het is waarschijnlijk dat die terugkwam op de kleding van organisatoren en publiek – sjerpen en kokardes in het zwart-rood-goud vonden gretig aftrek in maart 1848.⁶⁴ Dergelijke visuele symboliek versterkte het gevoel dat er iets bijzonders en belangrijks aan het gebeuren was. De details van de toespraken drongen waarschijnlijk niet tot veel toeschouwers door. De organisatoren waren bezig met het in goede banen leiden van de vergadering, de bezoekers lieten het schouwspel op zich inwerken. Wie geïnteresseerd was in de inhoud kon na afloop ook toespraken of verslagen van de vergadering teruglezen in kranten en pamfletten.⁶⁵

Een volksvergadering was dus meer dan alleen een inhoudelijke politieke bespreking: het was een *performance*, en daarmee een instrument om legitimiteit te geven aan een bepaalde politieke agenda. Inherent aan het begrip 'volksvergadering', claimden de organisatoren van de volksvergadering rond de eenzame populier dat zij de stem van het volk lieten horen. Die stem klonk vooral in de macht van het getal, dus in de massa-

le opkomst. Het feit dat de vergadering überhaupt plaatsvond, bood al een suggestie van legitimiteit van de eisen tot politieke en sociale hervormingen die er werden geformuleerd.

Het stemmen moest de claim kracht bijzetten dat hier, rondom de eenzame populier, de ‘stem van het volk’ klonk – hoewel het, net als in de Zeltenvergaderingen en in de Parijse autoritair-democratische clubs, de vraag blijft hoeveel invloed het publiek daarmee kreeg. Een grote hoeveelheid al te specifieke kwesties werd uit praktisch oogpunt niet in stemming gebracht; alleen over de zes algemene stellingen mocht het publiek zich uitspreken. Om de geloofwaardigheid van de volksvergadering te verhogen moest alles rustig en ordentelijk verlopen, maar de verwarring die ontstond bij de laatste stemming – die zelfs tot een dubbelzinnige uitkomst en de afvaardiging van twee comités leidde – schaadde de geloofwaardigheid. Zij verleidde de koning er niet bepaald toe de eisen van de volksvergadering serieus te nemen.⁶⁶

Op de claim dat de volksvergadering de ‘stem van het volk’ vertolkte, kwam ook kritiek. Het zou allemaal doorgestoken kaart zijn. Dat was in ieder geval wat de kritische observator Springer insinueerde: Urban, Eckert en de andere organisatoren zouden de mening van de massa niet willen horen, maar haar willen bepalen. Springer beschreef de Berlijnse publieke opinie als ‘een windvaantje’ dat zich alle kanten op liet blazen.⁶⁷ Zijn commentaar scheidt het beeld van bijeenkomsten ‘voor de vorm’, waarbij het publiek onder valse voorwendselen werd ingezet door een kleine groep opiniemakers (‘volksmenners’, volgens cynici) om legitimiteit te verschaffen aan hun standpunten. Zij zouden dus de ‘stem van het volk’ zelf bepalen – in plaats van het volk te laten spreken.⁶⁸

Het grote publiek had een beperkte invloed op de vergadering: het had invloed op de sprekers noch de agenda, en evenmin had het veel te zeggen over de praktische organisatie en de ordehandhaving.⁶⁹ Daarvoor was zowel daadkracht als improvisatie- en sturingstalent vereist, iets waar organisatoren als de barricadeheld Urban in uitblonken. Maar hun overleg met de regering en de politie, evenals hun besluit om de stemming in het voordeel van de Landdag (‘variant 6a’) af te ronden, maakten Urban en de zijnen niet onomstreden.

De Berlijnse volksvergaderingen waren bij uitstek demo-

cratische experimenten. James Vernon heeft uitgelegd hoe in Groot-Brittannië de volksvergaderingen vanwege de ‘gesproken politiek’ laagdrempelig waren, terwijl de ‘geschreven politiek’ een elitair en exclusief karakter had. Daarnaast schrijft Vernon over de kracht van de ‘visuele politiek’, die ook gold voor de volksvergaderingen in Berlijn. Het grote verschil met Groot-Brittannië was wel dat de Britse *meetings* in de loop van enkele decennia een traditie hadden ontwikkeld, terwijl in Berlijn pas in 1848 plotseling openbare en massale volksvergaderingen mogelijk werden. Er bestond voor maart 1848 nog geen uitgebreide vergaderings- of verenigingscultuur met beroemde sprekers of met visuele symbolen, zoals banieren en kleuren.⁷⁰

De tweede volksvergadering rond de eenzame populier

Op zondag 9 april vond een ‘tweede grote vergadering rond de eenzame populier’ plaats, maar die trok uiteindelijk slechts duizend bezoekers. In haar aankondigingsaffiche noemde de ‘Afvaardiging voor het oplossen van de nood’ het ‘grote succes’ van de eerste vergadering.⁷¹ De organisatie maakte geen woorden meer vuil aan de uitkomst van de vorige vergadering, die de koning lachend terzijde had geschoven. Net als in het affiche van twee weken eerder werd de Berlijnse mannen in de aankondiging opgedragen zich te gaan organiseren, vooral ook buiten de aangekondigde volksvergadering om. Explicietier nu was de opdracht aan allen om in ‘bijzondere gemeenschappen’ tot een standpunt te komen over de wenselijke oplossing voor de nog bestaande ‘noodsituatie’ en vervolgens onderling afgevaardigden te kiezen, die zouden mogen spreken bij de eenzame populier. Het spreekrecht aldaar was exclusief voorbehouden aan deze afgevaardigden, die zich als zodanig bij de organisatie moesten legitimeren met een volmacht van hun gezelschap. Dit alles gebeurde in het kader van de ordehandhaving – iets wat op 26 maart nog niet zo strikt geregeld was geweest.⁷²

Om dezelfde reden werd alvast benadrukt dat de directe omgeving van de sprekertribune alleen toegankelijk zou zijn voor afgevaardigden, niet voor toehoorders. In feite was de bijeenkomst daarmee geen ‘volksvergadering’ meer, maar een vergadering tussen vertegenwoordigers van het volk. Op 9 april bleek er inderdaad een speciale barrière te zijn opgeworpen die de populier, het podium en het gebied daaromheen scheidde van de rest

van het veld. Maar al bij aanvang bleek de afstand tot het publiek te groot en stond de organisatie toe dat ook het gewone publiek zich binnen de omheining begaf om de sprekers te kunnen verstaan.⁷³

De voorzitter was wederom Eckert. Hij kondigde aan dat de ‘nood’ van de arbeiders deze keer zou worden belicht van de kant van de werkgevers. Het was vast ook daarom dat er een speciale delegatie van de Berlijnse (liberale) Constitutionelle Club te gast was. Ver kwam de vergadering echter niet. Al na drie sprekers nam ene Förster het woord: ‘Wij overleggen hier over onze nood. Maar als onze besluiten geldig moeten zijn, dan moeten wij de leiding over deze beraadslagingen in goede handen leggen. De volksvergadering, die me heeft opgedragen in haar naam te spreken, is van mening dat de heren Urban, Eckert en Bremer niet meer het algemene vertrouwen bezitten. (Bravo!) [geroep uit het publiek, gw] En wel om volgende redenen: de genoemde heren zijn niet uit ons midden gekomen, we hebben hen niet verkozen. Misschien hebben zij deze vergadering uit eigen initiatief beroepen, dat zou loffelijk zijn! Misschien echter, ook op aandringen van anderen. [...] Ten tweede zijn de heren voorzitters bij maatregelen betrokken geweest, die niet in de geest van het volk waren.’⁷⁴

Plotseling werd dus de leiderspositie van de organisatoren in twijfel getrokken – juist vanwege de beoogde legitimiteit van de vergadering (‘als onze besluiten geldig moeten zijn’). Er werd openlijk gesuggereerd dat de organisatoren ‘van bovenaf’, van de autoriteiten dus, de opdracht hadden gekregen de volksvergadering te organiseren. Daarbij werd Eckert en vooral Urban verweten dat zij hadden geheuld met de regering, dat zij in de vorige vergadering de Landdag hadden gesteund en dat zij betrokken waren geweest bij een gewelddadige aanval op de Politische Club van ruim een week eerder, die zou zijn gepleegd door grondwerkers die waren opgehitst en omgekocht door reactionairen die de revolutie wilden dwarsbomen. Ook zouden zij de revolutionairen Eichler en Schlöffel met geweld hebben bedreigd.

Gezien de wending die de vergadering hiermee nam, werd op voordracht van Förster een andere, tijdelijke voorzitter benoemd: Ludwig Bisky. Die gaf de beschuldigde organisatoren de gelegenheid te antwoorden. Eckert beperkte zich tot zijn eigen

rol. Hij verklaarde op eigen initiatief betrokken te zijn geweest bij de organisatie en zei dat hij alleen de vergadering voorzat tot dat een geschikte nieuwe voorzitter zou zijn verkozen. Hij had op het punt gestaan hiervoor een verkiezing te houden. Maar nu zijn gezag was ondermijnd en hij openlijk werd bekritiseerd, werd de grond de getergde Eckert te heet onder de voeten. Hij zou zich terugtrekken, met de niet heel geloofwaardige verklaring: 'Ik ben de vader van een gezin en mijn aangelegenheden staan me niet toe veel tijd op de openbare vergaderingen door te brengen.'⁷⁵

Urban had meer uit te leggen. Alle beschuldigingen van geweld en bedreigingen jegens revolutionairen, die hij ook al op vergaderingen elders had horen uiten, ontkende hij. Wel gaf hij toe in de dagen na 18 maart van plan te zijn geweest het teruggetrokken staatsleger terug te halen naar de stad. Zijn woorden veroorzaakten tumult. Bisky wilde de discussie verder laten gaan, maar van alle kanten werd aangedrongen op een stemming. Met handopsteken werd unaniem besloten dat Urban en Eckert geen voorzitters meer zouden zijn. Bisky werd verkozen tot de nieuwe voorzitter.⁷⁶

De vergadering duurde nog een tijd voort, waarbij ongeveer dezelfde sociale en economische thema's aan de orde kwamen als tijdens de vorige vergadering. De concurrentie van de Engelse stoommachines op de kledingmarkt was een thema, net als andere industriële en handelskwesties en de huurtarieven van woningen. Kleiber, voorzitter van de Gesellenverein en afgevaardigde van de Constitutionelle Club, maakte zich zorgen om het uiteenvallen van de grote volksvergaderingen in de stad in kleinere bijeenkomsten – een fragmentatie die volgens hem een 'Schwächung der Gesamtkraft' tot gevolg zou hebben. Hij pleitte ervoor dat alle vergaderingen delegaties naar elkaar zouden sturen om in contact te blijven.⁷⁷ Dit streven naar eenheid van de revolutionaire beweging doet denken aan de diverse initiatieven hiertoe in Parijs, zoals de Club des Clubs.

De bestuurlijke strubbelingen kwamen pas aan het einde van de vergadering weer terug. Op initiatief van de spreker Nauh werd besloten een onderzoek in te stellen naar de waarheid achter de beschuldigingen aan het adres van Urban en Eckert. Daartoe werd een comité benoemd van zeven prominente leden van de vergadering. Nadat Bisky alles had samengevat, sloot hij de

vergadering ‘in musterhafter Haltung’ – op voorbeeldige wijze. Het comité zou uiteindelijk pas op 22 mei oordelen dat voor de beschuldigingen jegens Urban en Eckert geen bewijs was gevonden en dat zij dus vrijuit gingen.⁷⁸

Terwijl het enthousiasme en de opkomst beduidend minder waren dan op 26 maart, kwam er toch iets voort uit de vergadering van 9 april. Vanuit de klacht dat de volksvergadering te weinig deed om daadwerkelijk de belangen van arbeiders te behartigen, had de spreker Schomburgk opgeroepen tot het vormen van verschillende Arbeiderscommissies – onder het centraal comité van de Constitutionelle Club. Die commissies zouden in contact treden met de regering om haar de belangen van arbeiders kenbaar te maken. Al de volgende dag werden de eerste van deze commissies gevormd. Minister Von Auerswald toonde zich bereid met deze commissies in overleg te treden.⁷⁹

De vergaderingen rond de eenzame populier werden aangekondigd en beschreven als ‘arbeidersvergaderingen’, of in ieder geval als volksvergaderingen met *die Abhülfe der Noth* als doel – de nood waar vooral de arbeiders onder leden. De organisatoren behoorden zelf niet tot deze doelgroep: Urban was dierenarts en de anderen waren gezellen in diverse ambachtssectoren.⁸⁰ De speciale uitnodigingen voor leden van de Landdag (26 maart) en het zich associëren met de Constitutionelle Club (9 april), evenals de vermoedens van reactionair handelen door Urban en Eckert, suggereren dat de organisatoren van de Populierversgaderingen juist niet zo revolutionair waren. En dat zij met een prerevolutionaire standenvergadering en een gematigd liberale club meer op hadden dan met de radicalen van bijvoorbeeld de Politische Club. Maar het barricadeheldendom van Urban en de inbreng van de communist Bisky op de vergaderingen weerspreken dat beeld. Dergelijke tegenstrijdigheden bestonden overigens vaker rond personen en organisaties die opereerden in het heetst van de revolutionaire strijd, in het krachtenveld van euforie, woede, opportunisme, idealisme, angst en roddel en achterklap.

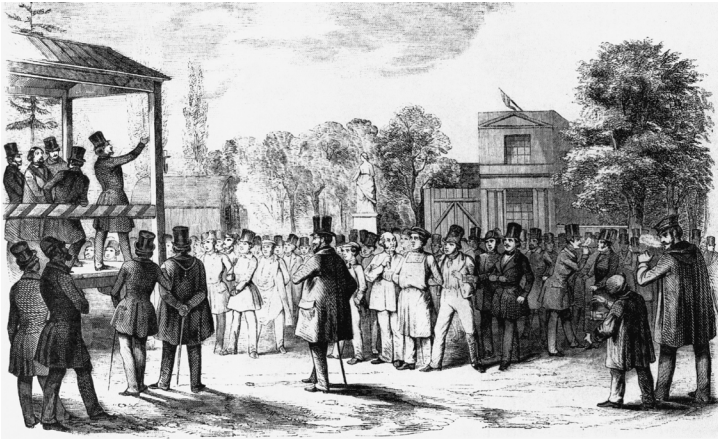
De vorm van vergaderen lijkt, ten opzichte van de eerste vergadering, professioneler te zijn geworden op 9 april – en tegelijkertijd minder open. De organisatoren gingen de volksvergadering presenteren als een soort ‘algemene vergadering’ van alle Berlijnse organisaties. De genodigden zouden spreekrecht krij-

gen en binnen een omheining plaatsnemen, het grote publiek moest daarbuiten blijven. In de praktijk kwam daarvan niets terecht door protest in het publiek en doordat de positie van Urban en Eckert werd ondermijnd. Dat Bisky de vergadering ondanks alles ‘op voorbeeldige wijze’ kon afsluiten moet te maken hebben gehad met een sterke wil bij de organisatoren en bij het publiek om de bijeenkomst ordentelijk en kalm te houden. Een escalatie zou meteen afbreuk doen aan de geloofwaardigheid van volksvergaderingen en het geloof in zelfbestuur – onder vriend en vijand.⁸¹

De organisatie was geen lang leven beschoren. Enerzijds was dat te wijten aan het slechte imago dat al na de vergadering van 26 maart was ontstaan met het mislukken van de poging om de koning tot radicale hervormingen te bewegen. Daar kwam de schimmige positie van Urban, Eckert en enkele anderen uit het organisatiecomité nog bovenop. Anderzijds speelde mee dat het karakter van het Berlijnse publieke debat snel veranderde. In de loop van de eerste twee weken na de revolutie werden diverse volksvergaderingen georganiseerd. Alleen al op diezelfde 9 april vond naast de tweede Populiervergadering nog een grote arbeidersvergadering plaats, evenals de gebruikelijke Zeltenvergadering (die in die weken nog bijna dagelijks plaatsvond) en nog twee massale vergaderingen elders in de stad.⁸² Daarnaast werden inmiddels tientallen politieke clubs opgericht. Bovendien kwam de beginnende arbeidersbeweging in een stroomversnelling terecht door inspanningen van mensen als Born en Bisky. Solidariteitsfondsen, commissies, beroepsverenigingen en stedelijke, landelijke en pan-Duitse overlegplatformen van arbeiders werden opgetuigd. Arbeidersorganisaties gingen een eigen campagne voeren tegen sociale problemen, los van de politieke clubs – ook al was er overlap tussen de leden en bezoekers van beide vergadervormen.⁸³ Voor de organisatoren van de twee vergaderingen rond de eenzame populier leek het momentum alweer voorbij, terwijl dat van de politieke volksvergadering nog maar net was begonnen.⁸⁴

Institutionalisering van de volksvergadering

Terug naar de Zeltenvergaderingen in Tiergarten. Vóór de revolutie waren die vergaderingen vooral incidentele bijeenkomsten geweest, die draaiden om de hervormingseisen van de Berlijners

Volksvergadering bij de Zelten, in Tiergarten.

aan de koning. In de eerste dagen na de revolutie was er plotseling, gedurende enkele dagen, veel minder belangstelling. Volgens Springer kwam dat doordat de aanvankelijke hervormers met de revolutie van 18 maart hun zaak als voltooid beschouwden en bang waren voor een verdere escalatie van de revolutie. Affiches die oproepen tot nieuwe Zeltenvergaderingen zouden zelfs van de muren getrokken zijn door mannen van de Bürgerwehr en door bewapende studenten. Een nieuwe bijeenkomst bij de Zelten herinnerde hen aan de oplopende onrust en dreiging in de week voorafgaand aan de revolutie. En het publiek dat nog wel activistisch was, kon inmiddels terecht in de clubs die in de stad werden opgericht.⁸⁵

De organisatoren die na de revolutie door wilden gaan met de Zeltenvergaderingen verlangden dus een koerswijziging. Nadat zij op 23 en 28 maart de oprichting hadden gezien van de Politische Club en de Constitutionelle Club, besloten zij op 30 maart, op voorstel van voorman Max Schaßler, om een eigen club op te richten: de Volksverein unter den Zelten. De directe motivatie voor de oprichting van deze ‘volksvereniging in de hoogste en breedste zin van het woord’ was het protest tegen de terugkeer van het leger in de stad – een week nadat Frederik Willem IV zijn troepen had teruggetrokken. De militaire aanwezigheid bedreigde de voortgang van de revolutie, nog voordat hervormingen de kans hadden gehad te bekliven. De Volksverein had naar eigen zeggen 3000 leden bij de oprichtingsvergadering op

31 maart.⁸⁶ Het was maar de vraag in hoeverre alle aanwezigen 'lid' kunnen worden genoemd, aangezien het onwaarschijnlijk is dat het de Volksverein lukte om binnen één dag een ledenadministratie op te zetten en zoveel namen te registreren. Vermoedelijk werden de aanwezigen, die net als bij eerdere bijeenkomsten merendeels gewone toeschouwers waren, automatisch tot lid verklaard.

De Volksverein sprak af elke woensdagavond en zondagmiddag bijeen te komen 'om de aangelegenheden van het volk te bespreken en het volk te beschermen tegen elke aanslag op zijn door de revolutie van 18-19 maart verworven rechten'.⁸⁷ In de vergadering van 31 maart werden drie principes vastgesteld die leidend zouden zijn voor de vereniging:

- 1 Volksbewapening (als tegenhanger tegen het geweld van politie en leger);
- 2 Volksvertegenwoordiging (als tegenhanger van *Beamten-willkür* en aristocratie);
- 3 *Volksbildung* (politieke en morele; als tegenhanger van de hoogopgeleide, hogere klassen).

Het eerste punt wijst op het radicale karakter van de Volksverein: burgerbewapening vanuit wantrouwen tegenover de staat en scepsis over zijn geweldsmonopolie. Zoals we in Parijs zagen, was dit principe een centraal onderdeel van het traditionele republicanisme. De andere twee principes doen eveneens denken aan de Parijse clubs, die zich ook richtten op de verkiezingen van een ware volksvertegenwoordiging én op theoretische en praktische 'politieke scholing' van het volk.

De institutionalisering van de Zeltenvolksvergaderingen in deze Volksverein laat twee interessante processen zien. Enerzijds werd de oprichting van meer coherente politieke verenigingen (clubs) als concurrentie beleefd, waarop ingespeeld moest worden met een eigen club. Anderzijds konden de ad-hocbijeenkomsten van voor de revolutie niet automatisch blijven bestaan na de revolutie – het doel was veranderd, de urgentie was weg. Losse volksvergaderingen behoefden op de langere termijn een permanente organisatie. Zo werd politieke vereniging voor de organisatoren van de eerste vergaderingen, zoals Schaßler, Löwinson en Löwenberg, een nieuw ideaal.

Aanvankelijk zou de Volksverein alleen goedkope vlugschrijf-

ten uitgeven, maar al een week na de oprichting, op 6 april, ging een heuse clubkrant ter perse onder de naam *Volks-Stimme*. De stem van het volk – het was een samenvatting van de voornaamste claim van de Volksverein. De sociale betrokkenheid van de club was verwoord in de ondertitel: ‘Blad van de Volksvereniging voor werknemers en werkgevers’. De doelstelling van het blad was ‘het ware welzijn van alle standen te bevorderen’. Dat kon alleen door eendrachtige samenwerking, waarbij allen die daartoe in staat waren hun ‘steentje aan de grote nieuwbouw van de wereld’ moesten bijdragen. De *Volks-Stimme* was er dan ook voor iedereen, maar het meest nog was het ‘de stem van de werkende en scheppende standen’. Arbeiders en ambachtslieden dus. De harmonieuze ambitie – werknemers en werkgevers samenbrengen – was ook te zien in de twee volksvergaderingen rond de eenzame populier. Op de lange termijn bleek dat steeds weer problematisch.

De stem van het volk moest worden geëerd en nagevolgd, want het was de (zo luidde het motto van de *Volks-Stimme*) ‘Stem van het volk, stem van God.’⁸⁸ Letterlijk hetzelfde zagen we de Parijse clubleider Sobrier schrijven in zijn oproep aan de Fransen om *en masse* naar de clubs te gaan.⁸⁹ In het revolutionaire discours nam ‘het volk’ de plaats in van de kerk, stelde de historicus Jacob Talmon. En andersom was elk streven naar ongelijkheid, bijvoorbeeld in de vorm van despotisme of slavernij, het nieuwe ‘heidendom’.⁹⁰

Overigens bleven bladen die uitgegeven werden door volksvergaderingen of clubs, zoals de *Volks-Stimme*, altijd beperkt in omvang. Om een breder publiek te bereiken, moesten organisaties zich wenden tot de zelfstandige revolutionaire kranten. Zo waren de Zeltenvergaderingen vanaf het begin verbonden aan Gustav Julius en zijn Zeitungshalle. Ook na de Maartrevolutie werden veel oproepen tot volksvergaderingen en zelfs publicaties van de *Volks-Stimme* geplaatst of gekopieerd in de *BZH*. De relatie tussen de Zeitungshalle en de Zeltenvergaderingen was niet officieel: Gustav Julius, de chef van de *BZH*, haastte zich te ontkennen dat hij een organisator van de Zeltenvergaderingen was.⁹¹

Ten slotte

Het nieuws uit Parijs en daarna uit Wenen was de vonk voor de eerste volksvergaderingen, waarbij de al bestaande frustraties over politiek, economie en samenleving richting kregen en urgent werden. Ironisch is het dat de organisatoren van deze eerste Zeltenvergaderingen met geweldloos overleg en debat hervormingen wilden bewerkstelligen, maar daarmee onbewust en ongewild de gewelddadige Maartrevolutie ontketenden. De volksvergaderingen waren een manier om pressie uit te oefenen op de regering – niet om de verkiezingen en het parlement te controleren, zoals de clubs dat deden. Een radicaal open bijeenkomst, in een bijna onbeperkte (want niet overdekte) ruimte, diende in eerste instantie als middel om een lijst met hervormingseisen op te stellen en die namens de Berlijnse bevolking aan de koning te overhandigen. Na 18 maart volgden de volksvergaderingen ook de voortgang van deze hervormingen en bespraken zij concrete actualiteiten, zoals de terugkeer van het leger, volksbewapening, de situatie van de Poolse bevolking en de verkiezingsprocedures. De door stemming verkregen resultaten werden gecommuniceerd in verzoekschriften, petitie's, affiches en pamfletten.

Daarmee leken de volksvergaderingen enigszins op de diverse clubs die vanaf eind maart in Berlijn werden opgericht. Met dien verstande dat de volksvergaderingen in principe elke keer weer ad hoc en eenmalig werden georganiseerd, geen verenigingskarakter hadden en geen binding aangingen met de bezoekers. De bedoeling van de organisatoren van de volksvergaderingen was vooral om de 'stem van het volk' te laten horen. Het interpreteren en institutionaliseren van die stem, daar waren de clubs voor die in het volgende hoofdstuk worden besproken.

De scheidslijn tussen volksvergaderingen en clubs was niet altijd helder. Want niet alleen gingen de Zeltenvergaderingen, in de vorm van de Volksverein unter den Zelten, zich als 'club' gedragen, ook hadden enkele clubs met soms duizenden bezoekers per vergadering zo'n massale aanloop, dat het vergaderen in clubverband niet altijd praktisch was. Juist daarom gingen clubs in het voorjaar en de zomer van 1848 volksvergaderingen organiseren. Als locatie hiervoor kozen zij soms het Zeltencomplex en zelfs enkele malen het veld rond de eenzame populier.⁹² De locaties werden dus gebruikt door verschillende groepen en voor verschillende manifestaties en vergaderingen. Sprekers traden

vaak op in verschillende volksvergaderingen, clubs of een combinatie van beide.

Een volksvergadering veronderstelt automatisch een ‘volkswil’, evenals een ‘volksstem’ die deze wil kenbaar kan maken. De volksvergaderingen uit het Berlijn van 1848 laten zien dat die volkswil bestond en kon worden gehoord – alleen al omdat een zo massaal publiek claimde *dat* zij bestond en dat zij *moest* worden gehoord. Zo creëerden de vergaderingen zelf een nieuwe realiteit.⁹³

In het algemeen kwamen organisatoren van volksvergaderingen vanaf mei in de problemen doordat de regering de volksvergaderingen buiten, in de publieke ruimte, steeds minder tolereerde. Urban zou, met enkele medestanders, zelfs worden gearresteerd in verband met de gewelddadige bestorming van het wapendepot in het Zeughaus op 14 juni 1848.

De volksvergaderingen die nog wel plaatsvonden, werden voortaan geïnitieerd vanuit vaste organisatievormen: de arbeidersverenigingen en vooral de clubs. Het is aannemelijk dat de volksvergaderingen als debatvorm ‘naar de achtergrond gedrongen’ werden door de clubs. Hetzelfde gebeurde met de meer volkse vormen van politiek protest, die vooral in de eerste broeierige maanden van 1848 veel opdoken in het straatbeeld van Berlijn, zoals de Eckenclubs (spontane samenscholingen op straat zonder leiding, bestuur of agenda) en *Katzenmusiken* (charivari, nachtelijke lawaaidemonstraties).⁹⁴ Alle protest- en organisatievormen bleven wel aanwezig in het politieke repertoire van de Berlijnse bevolking, maar onder druk van de plotselinge politieke omwentelingen kwam de nadruk meer te liggen op politieke vereniging. De clubs werden de meest prominente plaatsen waar het (mondelijke) publieke debat werd gevoerd, waar eisen werden geformuleerd en waar politieke campagnes werden georganiseerd.⁹⁵